

SELÂHADDİN EL-MÜNECCİD VE TAHKİK İLMİNDEKİ YERİ

ALİ BULUT*

ÖZET

Bu makalenin amacı Selâhaddin el-Müneccid'in hayatı ve eserlerinin incelenmesi, onun tahkik ilmindeki yerinin ortaya konmasıdır. Buna binâen çalışma tahkik ilminin doğuşu ve gelişimiyle ilgili bir girişten sonra, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Selâhaddin el-Müneccid'in hayatı ve eserleri ele alınmış, ikinci bölümde ise Müneccid'in tahkik ilmindeki yeri zikredilmiştir. Burada ayrıca bu asırda İslam dünyasında Müneccid'e kadar tahkik ilmiyle ilgili yapılan çalışmalara da yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Selâhaddin el-Müneccid, tahkik ilmi, el yazmalar.

Salah al-din al-Munajjed and his position in science of the critical edition

ABSTRACT

The purpose of this article is to present the role of Salah al-din al-Munajjed and his position in the science of critical edition. The article consists of two sections: While the first section deals with the life and works of Salah al-din al-Munajjed, the second section examines the position of Munajjed in Arabic science of critical edition. In this section studied the period of works concerned with science of critical edition in this century in the Islamic world until the time of Salah al-din al-Munajjed.

Key Words : Salah al-din al-Munajjed, science of critical edition, manuscripts.

Giriş

Tahkik ilminin doğuşu ve gelişimi

Kütüphanelerimiz, İslâm âlimlerinin yaklaşık 13 asır boyunca telif ettikleri binlerce kıymetli el yazması eserlerle doludur. Ancak bazen el yazılarının okunmasındaki zorluklar, bazen içindekiler kısmının olmaması gibi özelliklerle, günümüzde yazılan eserlerde kullanılan dizin, kaynakça ve dipnot unsurlarının bulunmaması gibi hususlar bu eserlerden gereğince faydalanmamızı zorlaştırmaktadır. Çünkü el yazması eserlerde, bir kısmı hattatlardan kaynaklanan harf, hareke ve nokta hataları görülebilmekte, mânâsı herkes tarafından bilinmeyen kelime ve terimler bulunabilmekte, şahid olarak kullanılan ayet-i kerime, hadis-i şerif, şiir ve atasözlerinin asıl yerleri zikredilmemekte, kaynak olarak kullanılan eserlerin asıl sayfalarına işaret usulü vb. özellikler bulunmamaktadır. Bu nedenle binlerce el yazması eser tahkik edilip yayımlanarak gün yüzüne çıkmayı ve okuyucuların istifadesine sunulmayı beklemektedir.

* Doç. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, abulut@fsm.edu.tr , alibulut55@gmail.com

Türkçede “tenkitli neşir, tenkitli basım, ilmî neşir, edisyon kritik” gibi terimlerle de ifade edilen tahkikli neşir, bir eserden tam olarak istifade edilmesi için, onun el yazması nüshaları üzerine, belirli kurallar dahilinde yapılan çalışmaları ifade eden bir terimdir. Tahkikli eser ise, adı ve müellifinin ismi doğru tespit edilmiş, metni de müellifin yazdığına en yakın şekilde hazırlanmış çalışma mânâsına gelmektedir.¹ Bir ilim dalı olarak tahkik ilmi ise, bir yazma eserin, lafız ve mânâ yönünde, müellifinin telif ettiği şekilde nasıl ortaya çıkarılacağına dâir kuralları inceleyen ilim dalı olarak tarif edilmektedir.²

Tahkik çalışmalarının ilk nüveleri Hz. Peygamber (sav) dönemine kadar gitmektedir.³ Vahiy kâtiplerinden Zeyd b. Sâbit’ten gelen şu rivâyet vahyin sağlam bir şekilde yazıya geçirilmesinde Hz. Peygamber (sav)’in büyük bir hassasiyet gösterdiğinin delilidir. O şöyle rivâyet eder:

“Ben, Rasûlullah (sav)’a gelen vahiyleri yazardım. O (sav)’na vahiy geldiğinde onu farklı bir durum kaplar, ondan inci gibi şiddetli bir ter boşanırdı. Onun bu hali geçtiğinde elimde kürek kemiği vb. bir yazı malzemesi ile onun huzuruna girer, onun söylediklerini yazardım. Bitirdiğimde vahyin ağırlığından dolayı dizlerim kırılacak gibi olurdu. Bundan dolayı ayaklarımın üzerinde bir daha hiç yürüyemeyeceğimi bile düşünürdüm. Ben yazmayı bitirdiğimde Rasûlullah (sav) 'oku' derdi. Ben de okurdum. Şayet bir noksanlık varsa Rasûlullah (sav) onu düzeltir, sonra da bu metinleri halka verirdi.”⁴

Yine sahâbe döneminde Kur’ân-ı Kerîm’in mushaf haline getirilip çoğaltılması, ardından hadis-i şeriflerin tedvini ve yazıya geçirilmesi çalışmalarında gösterilen titizlik ve hassasiyet tahkik ilminin ilk basamakları sayılabilir. Özellikle de hadis âlimlerinin, h. 4. yüzyıldan itibaren bu ilmin usulüne ait ortaya koydukları kuralları burada zikretmek gerekir. Bu çerçevede, hadis âlimleri tarafından tespit edilen, metinlerin karşılaştırılması ve tashihi, noksan kelime veya ifadenin sayfa kenarındaki hâşiyede tamamlanması, fazla kelime veya ifade varsa çıkarılması, karışıklığı gidermek için gereken yerlerde harflere nokta ve hareke konması, noktalı ve noktasız harflere işaret edilmesi, bazı kitap isimleri için simge kullanılıp bunların eserin başında zikredilmesi, tarih düşülmesi vb. faaliyetler, tahkik ilminin ilk adımları olarak kabul edilebilir.⁵

¹ Abdüsselam Muhammed Harun, *Tahkîku'n-nusûs ve neşruhâ*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1418/1998, s. 42; Mahmûd Mısırî, “Te’sîlü kavâidi tahkîki'n-nusûs inde'l-ulemâi'l-Arabi'l-müslimîn, cuhûdü'l-muhaddisîn fi usûli tedvîni'n-nusûs”, *Mecelletü ma'hedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye*, cilt 49, sayı 1-2, Kahire Rebülâhir-Şevval 1426 / Mâyû-November 2005, s. 36.

² Fahreddin Kabâve, *İlmü't-tahkîk li'l-mahtûtâti'l-Arabiyye*, Dâru'l-mültekâ, Halep 2004, s. 43.

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kabâve, *a.g.e.*, s. 83-102.

⁴ Heysemî, *Mecmau'z-Zevaid ve menbeu'l-fevâid*, Dâru'l-fîkr, Beyrut 1412, I, 381, hadis no. 684; Ziya Şen, “Kur’ân-ı Kerîm’in Yazılması”, *Diyânet İlmî Dergi*, Cilt 46, Sayı 1, Ocak – Şubat – Mart 2010, s. 43.

⁵ Kabâve, *a.g.e.*, s. 84-103; Mısırî, *a.g.m.*, s. 36-64.

Meselâ, Halife Mustansir billah (ö. 366/1094), bir komisyon kurarak, el-Halîl b. Ahmed'in *el-Ayn* isimli sözlüğüne ait nüshaları toplatır ve komisyondan Ebû Ali el-Kâlî ile birlikte ondaki nüshayla bu nüshaların karşılaştırılmasını talep eder.⁶

Bunların yanında, birçok el yazma eserin kenarlarında bulunan kayıtlarda bazen anlaşılmayan bir kelime, bazen bir cümle, bazen de terimler izah edilmektedir. Bu izahlarda bazen kaynak da zikredilmektedir. Yine herhangi bir eser üzerine yapılan hâşiye ve şerh çalışmaları da âlimler tarafından yapılan ilk tahkik nüveleri olarak sayılabilir.

Diğer taraftan Avrupa'da ise bu yöndeki çalışmaların çok geç bir zamanda başladığı görülmektedir. Avrupa'da 15. yüzyıldan itibaren Yunan ve Latin edebiyatlarını canlandırma çalışmalarına başlayan edebiyatçılar, herhangi bir eski metin bulduklarında, bunun diğer nüshalarını araştırmadan veya varsa da nüsha karşılaştırmasına gitmeksizin neşrederler, basit hataların dışında, kitabın tashihiyle de ilgilenmezlerdi. Ayrıca bu gibi neşirlerde belirlenmiş ve takip edilen herhangi bir ilmî usul de mevcut değildi. Yazma eserlerin neşrine dair kurallar Avrupa'da ancak 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmaya başlamıştı.⁷

Matbaanın icadından sonra, önce Avrupa'da daha sonra da İslâm dünyasında Müslüman âlimlere ait eserlerin neşri hız kazanmıştır. Avrupa'da İslâm âlimlerine ait ilk matbu eserler XVI. yüzyıl sonlarında Avrupada ortaya çıkmaya başlamıştır. 1593 yılında Roma'da basılan İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıb* ve *Kitâbü'n-necât* adlı eserleri, bu tür matbû eserlerin ilk örneklerindedir.⁸

İslâm dünyasında ise yazma eserlerin matbaada neşri, 18. yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlamıştır. İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaada basılan ilk Arapça eser, Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Shâh* (İstanbul 1728) isimli sözlüğüdür.⁹

Bu türden yapılan neşirler bazı kesintilerle birlikte 1800 yılından itibaren devam etmiş, 19. yüzyıl sonlarında İstanbul'da kurulan Matbbaatü'l-Cevâib ve el-Matbaatü'l-Âmire'de birçok değerli eser basılarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Radî el-Esterâbâdî (ö. 686/1287)'ye ait *Şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib* 1275'te, Ebül-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684)'ye ait *el-Külliyât* ise 1287'de el-Matbaatü'l-Âmire'de basılmış ilk eserlerdendir. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in emriyle, *Sahîh-i Buhârî* Mısır Bulak'taki el-Matbaatü'l-Emîriyye'de, İstanbul nüshasıyla diğer sağlam nüshalar karşılaştırılarak

⁶ Kabâve, *a.g.e.*, s. 112.

⁷ Bergsträsser, Gotthelf, *Usûlü nakdi'n-nusûs ve neşri'l-kütüb*, nşr. Muhammed Hamdî el-Bekrî, Matbaatü Dârü'l-Kütübî'l-Mısıriyye, Kahire 1995, s. 11-12.

⁸ Johannes Pedersen, *İslam dünyasında kitabın tarihi*, Çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 139-140; Ömer Mahir Alper, "İbn Sina / Eserleri", *DİA*, XX, 338.

⁹ Pedersen, *a.g.e.*, s. 141.

basılmıştır (1311/1892). Yine Muhammed Emin el-Hancî, Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Kitâbu's-sinâateyn* adlı eserini, farklı nüshaları karşılaştırarak neşretmiştir (İstanbul 1320). Her ne kadar Hancî, nüsha karşılaştırması yaparak *es-Sinâateyn*'i neşretmiş olsa da, bu döneme ait eserlerin neşrinde takip edilen usûl, eski bir yazmanın çoğaltılma süreciyle aynıydı. El yazmasının işlevini kitap üstlenirken, varrâk veya müstensihin yerini dizgici, musahhihin yerini de yayıncı almıştır.¹⁰ Yazma eserlerin matbû hale getirildiği bu ilk çalışmaları, tahkik ilminin doğuşuna ait ilk ışıltılar olarak nitelendirmek mümkündür.

Zaman içerisinde bu tür neşirler gelişmiş, tahkikli eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat yapılan tahkikli neşir, bazen okuyucu ve araştırmacıların ihtiyacına cevap vermediği için İbn Sellâm (ö. 231/846)'ın *Tabakâtu fuhûli's-şuarâ*'sı, İbn Hallikân (ö. 681/1282)'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı ve *Dîvânü Zi'r-rumme* gibi bazı eserler, birkaç âlim tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.¹¹ Bu durum, tahkik işinin belli kurallara bağlanması zarureti doğurmuş, neticede *ilmü't-tahkik* adı altında belirli kuralları olan bir ilim dalı ortaya çıkmıştır. Ahmed Muhammed Şâkir, Mahmud Muhammed Şâkir, Abdüsselam Muhammed Harun, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Ahmed Sakr, Ahmed Râtib en-Neffâh, İhsan Abbas gibi âlimler tahkik ilmi alanında meşhur olmuş başlıca âlimlerdir.¹² İşte bu kıymetli ilim ehlerinden birisi de, onlarca eserin neşrine imza atan ve tahkik ilminin kurallarına dair ilk eserlerden birisini kaleme alan Suriyeli muhakkik ve edip Selâhaddin el-Müneccid (ö. 2010)'dir.

1. Selâhaddin el-Müneccid'in Hayatı

¹⁰ Pedersen, *a.g.e.*, s. 141, 146; Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, *Medhal ilâ târihi neşri't-türâsi'l-Arabî maa muhâdara ani't-tashif ve't-tahrîf*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1405/1984, s. 155; Kabâve, *a.g.e.*, s. 136.

¹¹ Tanâhî, *a.g.e.*, s. 7-8.

¹² Âsım Hamdân, kendisini Arapça tahkik çalışmalarına adanmış daha başka âlimlerin isimlerini de zikretmektedir. Bkz. "Selâhaddin el-Müneccid ve rahîlü âlim ve muhakkik ve edîb", el-Medîne, sahîfe yevmiyye tasduru an müessesetü'l-Medîne li's-sihâfe ve'n-neşr, 25 Safer 1431 el-Erbîâ / 10 Febrâyir 2010.

1920'de Şam'ın Kaymeriyye mahallesinde doğan Müneccid'in babası Şam'da reisülkurrâ olan Abdullah el-Müneccid'dir. İlkokulu Medresetü Bahsa'da okuduktan sonra, liseye Mektebü Anber'de başladı, el-Külliyetü'l-ilmiiyyetü'l-vataniyye'de tamamladı. Burada Muhammed Behcet el-Baytâr ve meşhur şair Halil Merdum Bey gibi âlimlerden ders aldı. Daha sonra Dâru'l-muallimin el-ulyâ'ya girdi. Burada ise Kâmil Nasrî ve Hâlid Şâtîlâ başta gelen hocalarından idi. Müneccid, buradan mezun olunca Eğitim Bakanlığı'nda yüksek öğretim sekreteri olarak tayin edildi. Bir taraftan da Hukuk Fakültesi'ne devam etti ve üç sene sonra bu fakülteyi bitirdi. Bu fakültedeki başlıca hocaları ise Ebu'l-yüsr Âbidîn, Abdülkâdir Azm, Fâyiz el-Hürî, Sâmî el-Meydânî ve Saîd el-Muhâsinî'dir.¹³

Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Müneccid, İâşe Dîvânı Başkanlığı, Eski Eserler Müdürlüğü Dîvân Başkanlığı, Eski Eserler Müdürlüğü, Eğitim Bakanlığı'nda Kültürel İlişkiler ve Heyetler Müdürlüğü gibi görevlerde çalıştı.¹⁴

Daha sonra doktora yapmak üzere Fransız Sorbon Üniversitesi'ne giden Müneccid, uluslararası genel hukuk ve tarih alanında “en-Nuzumü'd-diblûmâsiyye fi'l-İslâm” isimli doktorasını tamamladı.¹⁵ Doktora öğrenimini esnasında, bir taraftan da kütüphanecilik ve paleografi derslerine devam etti. Müneccid, Fransa'dan dönünce ilk olarak Kahire'de bulunan Arap Birliği teşkilatına bağlı Arapça Yazma Eserler Enstitüsü'ne (Ma'hedü'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye) müdür tayin edildi (1955), daha sonra da bu enstitüye müsteşar (danışman) oldu. 1961'e kadar burada çalıştı. Burada 1955'te, yılda iki defa (Mayıs-Kasım) neşredilen Mecelletü Ma'hedî'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye isimli dergiyi çıkardı. Bu dergi, yazma eserlerle ilgili olarak hem İslam dünyası hem de batıda yayımlanan ilk dergidir. Ayrıca Arapça yazma eserleri incelemek üzere, değişik ülkelerdeki birçok kütüphaneyi ziyaret etti, binlerce yazma eserin kopyalarını aldı.¹⁶

Müneccid, telif çalışmalarına 19 yaşında gazete ve dergi yazılarıyla başladı. Makaleleri Mecelletü'r-risâle, Mecelletü's-sekâfe, Mecelletü'l-

¹³ Abdülkerîm el-Yâfi, “Selâhaddin el-Müneccid el-bâhis ve'l-muhakkik”, Makâlât ve dirâsât mühdât ile'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, London, 1423/2002, s. 1-2.

¹⁴ Yâfi, *a.g.e.*, s. 2; Hafîü tekrîmi'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid fi İsneyniyyeti Abdülmaksûd Hücâ fi Cidde, Dâru's-sekâfe li't-tübâa, Mekketü'l-Mükerrreme, 1410/1989, s. 4.

¹⁵ Müneccid bu çalışmasını daha sonra yayımlamıştır: Dâru'l-kitâbi'l-cedid, Beyrut 1983.

¹⁶ Yâfi, *a.g.e.*, s. 3; Hafîü tekrîmi'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, s. 15; Vedî' Filistîn, “Selâhaddin el-Müneccid fi Mısır”, Makâlât ve dirâsât mühdât ile'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, London, 1423/2002, s. 39-40; Abdüssettâr el-Halvecî, “İshâmâtü Selâhaddin el-Müneccid fi te'sîli ulûmi'l-mahtûtî'l-Arabi”, Makâlât ve dirâsât mühdât ile'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, London, 1423/2002, s. 48-49.

mecmai'l-ilmî'l-Arabî bi-Dimaşk başta olmak üzere birçok dergi ve gazetede neşredildi. Eski Arap edebiyatına ait üç tiyatrodan oluşan "İblîs yugannî" isimli ilk kitabını ise 23 yaşında telif etti (Dimaşk 1943).¹⁷

Müneccid'in, yazma eserlerin tahkikine yönelmesinde 1940'da tanıştığı Muhammed Kürd Ali (ö. 1953)'nin büyük etkisi oldu. Onun tavsiyesiyle çalışmalarına, Şam Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki yazma eserleri inceleyerek başladı ve zamanla yazma eserleri tahkik konusunda en yetkin şahsiyetlerden oldu. 1956'da Şam'da düzenlenen Arap Dil Enstitüleri Kongre'sinde sunduğu yazma eserlerin tahkikinde uyulması gereken kurallarla ilgili bildirisi¹⁸ Arap Kültür Komisyonu (Lecnetü't-türâsi'l-Arabî)'na havale edildi. Münecid'in yanında Hayreddin ez-Ziriklî, Halil Merdum Bek gibi önemli şahsiyetlerin de bulunduğu komisyon, bildiriye inceledikten sonra, tahkik yapacak araştırmacılara yol gösteren bir rehber olmak üzere onayladı.¹⁹

Müneccid, birçok ulusal ve uluslararası kuruluşta da üye olarak görev yaptı. Bunlar da Kahire Arap Dil Akademisi, Irak Bilim Akademisi, Haydarabad Osmanlı Meârif Derneği İstişâre Heyeti, Hint Bilim Akademisi, Uluslararası Şarkiyat Araştırmaları Derneği ve Alman Arkeoloji Enstitüsü gibi kuruluşlardır. Bunların yanında Berlin Şeybânî Uluslararası Hukuk Derneği'nde başkan yardımcısı olarak çalıştı.²⁰

Yine Münecid, Amerikan Brinston Üniversitesi, Alman Frankfurt Üniversitesi, Kahire'deki Ma'hedü'd-dirâsâti'l-arabiyyeti'l-ulyâ; Tahran Üniversitesi, Riyad Melik Suud ve İmam Muhammed b. Suud Üniversiteleri, Cidde Melik Abdülaziz Üniversitesi ve Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalıştı.²¹

Müneccid ayrıca 25 kadar ulusal ve uluslararası kongre ve sempozyuma da katıldı. Bu amaçla İstanbul, Riyad, Bağdat, Tunus, Amman, Lübnan, Kuveyt, Karaçi, Tahran, Şiraz, Meşhed, Yeni Delhi, Paris, Moskova, Münih , Tübingen, Kembriç vb. birçok şehri ziyaret etti.²²

¹⁷ Yâfi, *a.g.e.*, s. 5; İrfan Nizameddin, "Selahaddin el-Müneccid kemâ araftüh", Makâlât ve dirâsât mühdât ile'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, London, 1423/2002, s. 29.

¹⁸ Bu bildiri daha önce Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye'de yayımlanmıştı (Cilt I, Sayı 2, Kasım 1955, s. 317-337).

¹⁹ el-Müneccid, Selahaddin, *Kavâidü tahkiki'l-mahtûtât*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1987, s. 3; Yâfi, *a.g.e.*, s. 3; Haflü tekrîmi'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, s. 10-12.

²⁰ Haflü tekrîmi'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, s. 4; Yâfi, *a.g.e.*, s. 4.

²¹ Haflü tekrîmi'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, s. 4.

²² İsam Muhammed eş-Şentî, "Selâhaddin el-Müneccid ve'l-mahtûtât ve't-tağrîb" *Mecelletü ma'hedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye*, 35/1-2, Kahire, Cemâziye'l-âhîr-Zülhicce 1412/ Yenâyir-Yulyû 1991, s. 200-201.

İbnü'l-Ferrâ (ö. 458)'nin *Rusülü'l-mülük ve men yesluhu li'r-risâle ve's-sefâra* (Lecnetü't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, Kahire 1947) isimli eserini tahkik etmesinden dolayı kendisine Şam Arap Bilim Akademisi ödülü verildi.²³

Müneccid, yakalandığı alzheimer hastalığı sonucu 90 yaşında, 19 Ocak 2010'da Riyad'da vefat etti.

2. Eserleri

Özel kütüphanesinde yaklaşık otuz bin kitap bulunan Müneccid'in, telif ve tahkik olarak basılmış kitaplarının sayısı 150'yi bulmaktadır.²⁴ Bunların yanında o, yüzlerce makalesi de ulusal ve uluslararası birçok dergide neşredilmiştir. Eserlerini neşretmek amacıyla Beyrut'ta "Dâru'l-kitâbi'l-cedîd" isimli bir yayınevi kurmuştur. Dil, edebiyat, tarih, paleografî, biyografi, yazma eserler tahkiki ve kataloğu, uluslararası hukuk, fıkıh, fetva, İslam diplomasisi ve çağdaş Arap siyaseti gibi farklı alanlarda eser telif etmiştir. Bu da onun, - kendisinin de ifade ettiği gibi²⁵ - Arap-İslam kültürünün hemen hemen her alanında bir eser ortaya koyma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. Kitaplarından bazıları Türkçe, Fransızca, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca, Flemenkçe, Farsça gibi dillere de çevrilmiştir.²⁶

Müneccid'in telif ettiği bazı eserleri şunlardır: ²⁷

1. *Fî kusûri'l-hulefâ*, Dâru'l-mekşûf, Beyrut 1944.
2. *Vülâtü Dimaşk fi'l-ahdi's-Selcûkî, nusûs müstahrace min Târihi Dimaşk el-kebîr li'l-Hâfiz İbn Asâkir*, Dimaşk 1949.
3. *Vülâtü Dimaşk fi'l-ahdi'l-Usmâni*, Dimaşk 1949.
4. *Eşheru'l-hattâtîn fi'l-İslâm: Yâkût el-Müsta'simî, eş-Şeyh Hamdullah el-Âmâsî, İbn Mukle*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1950.
5. *Cemâlü'l-mer'e inde'l-Arab*, Dâru'l-kütüb, Beyrut 1957.
6. *A'lâmü't-târîh ve'l-cugrâfyâ inde'l-Arab: el-Belâzürî – Yâkût – İbn Hallikân*, Müessesetü't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1959.

²³ Şentî, *a.g.e.*, s. 199.

²⁴ Halvecî, *a.g.e.*, s. 46.

²⁵ Hafî tekrîmi'd-ductûr Selâhaddin el-Müneccid, s. 36.

²⁶ Hafî tekrîmi'd-ductûr Selâhaddin el-Müneccid, s. 5.

²⁷ Müneccid'in telif ettiği bütün eserler için bkz. "Mesradü buhûsi'd-ductûr Selâhaddin el-Müneccid el-menşûra mürattebeten hasebe sinî neşrihâ", Makâlât ve dirâsât mühdât ile'd-ductûr Selâhaddin el-Müneccid, Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, London, 1423/2002, s. 471-498.

7. *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-mahtût ile'l-karni'l-âşiri'l-hicrî: en-nemâzic*, Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, Kahire 1960.
8. *Kavâidü tahkiki'l-mahtûtât*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1964. Bu eser "Arapça yazmaların neşir kâideleri" adıyla Mehmed Hatiboğlu tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (AÜİFD, c. XIV, y. 1966, s. 245-262).
9. *Fihrisü'l-mahtûtati'l-Arabiyye fî mektebeti Ferrûc Selâtiyân*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1965.
10. *et-Tazlîlü'l-iştirâki*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1965.
11. *Dimaşk inde'r-rahhâlîn ve'l-cugrâfiyyîne'l-müslimîn*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1967.
12. *el-Muhtâr mine'l-mahtûtâti'l-Arabiyye fî'l-Âsitâne*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1968.
13. *Dirâsât fî târihi'l-hatti'l-Arabî münzü bidâyetih ilâ nihâyeti'l-asri'l-Ümevî*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1969.
14. *Fihrisü'l-mahtûtati'l-Arabiyye fî mektebeti'l-kungres bi-Washington*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1969.
15. *Mu'cemü Benî Ümeyye müstahrec min târih-i İbn Kesîr*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1970.
16. *Emsâlü'l-mer'e inde'l-Arab*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1973.
17. *Kavâidü fehreseti'l-mahtûtati'l-Arabiyye*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1973.
18. *el-Müntekâ min dirâsâti'l-müsteşrikîn: Dirâse muhtelifi fî's-sekâfeti'l-Arabiyye*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, II. Baskı, Beyrut 1976.
19. *el-Müsteşriküne'l-Almân: Terâcimühüm vemâ eshemû bih fî'd-dirâsâti'l-Arabiyye*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1978.
20. *Mu'cemü'l-müerrihîne'd-Dimeşkiyyîn ve âsâruhümü'l-mahtûta ve'l-matbûa*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1398/1978.
21. *Mu'cemü mâ üllife an Rasûlillah (sav) mine'l-matbûât ve'l-mahtûtât ve emâkinü vücûdihâ*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedid, Beyrut 1980.

3. Tahkik İlmindeki Yeri

Müneccid'in tahkik ilmindeki yerini gösteren iki önemli unsur bulunmaktadır. Bunlardan birincisi tahkik ilminin kurallarını ele aldığı *Kavâidü tahkiki'l-mahtûtât* isimli eseri, ikincisi ise yapmış olduğu tahkik çalışmalarıdır. El yazması eserleri tahkik konusundaki mahareti ve

hizmetlerinden dolayı kendisine, “Yazma eserlerin pîri ve üstâdı” anlamında Sindibâdü'l-mahtûtât ve Ebu'l-mahtûtâti'l-Arabiyye lakapları verilmiştir.²⁸ El yazması eserleri incelemek amacıyla Arapça el yazmaların bulunduğu hemen hemen her ülke ve kütüphaneyi ziyaret etmiş, birçok eserin nüshalarını almıştır.

Arapça yazma eserlerin neşrine dair kuralları ihtivâ eden ilk çalışma Alman şarkiyatçı Gotthelf Bergsträsser'e aittir. Onun 1931'de Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde verdiği konferanslar bir kitapta birleştirilerek *Usûlü nakdi'n-nusûs ve neşri'l-kütüb* adıyla basılmıştır (Kahire 1969).

Diğer bir çalışma ise Muhammed Mendûr'a aittir. İbn Memâtî'nin *Kitâbü Kavânîni'd-devâvîn* adlı eserini tenkit ettiği iki makalede tahkik kurallarına temas etmiştir.²⁹

Yine yazma eser neşrine dair kuralları özet bir şekilde ihtiva eden diğer bir eserse Fransız şarkiyatçılar R. Blachère ve J. Souvaget'in telif ettikleri *Regles pour edition et traductions de textes Arabs* adlı eserdir (Paris 1945).

Bu alanda, diğer bir girişim ise Şam Arap Akademisi'ne (el-Mecmeu'l-ilmî el-Arabî) aittir. Akademi, İbn Asâkir (ö. 571/1176)'in, *Târîhu medîneti Dimaşk* adlı eserini yayımlamayı kararlaştırınca önce bir komisyon kurmuş, Selâhaddin el-Müneccid'in de üyesi olduğu bu komisyondan neşir için birtakım kurallar belirlemesini istemiştir. Yazmaları 80 cilt olan bu eserin ilk cildiyle ikinci cildin birinci kısmı, bu komisyonun belirlediği kurallar çerçevesinde Müneccid tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. 1951'de yayımlanan ilk cildin giriş kısmında komisyonun belirlediği yazma eser neşir kuralları zikredilmiştir.³⁰

Başka bir çalışma İbn Sînâ'nın *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Mantuk* isimli eserini neşreden komisyona aittir. Komisyon başkanı İbrahim Medkûr neşirde takip edilen yöntemi eserin giriş kısmında aktarmıştır (Kahire 1953, s. 38-42).³¹

Abdüsselam Muhammed Harun'a ait *Tahkîku'n-nusûs ve neşruhâ* (Kahire 1954) isimli çalışma öncekilere göre daha hacimli bir eserdir. Abdüsselam Harun bu eserinde, el yazması eserlerin neşrine dair kuralların yanında Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerin yazılması, ilk telif edilen dînî

²⁸ Hafîu tekrîmi'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, s. 4.

²⁹ Mecelletü's-sekâfe, sayı 277, 278, Kahire 1944. Bu iki makaleyi aynı yıl neşredilen *fi'l-mizâni'l-cedîd* isimli eserine almıştır.

³⁰ Müneccid, *a.g.e.*, s. 9; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, el-Mecmau'l-ilmîyyü'l-Arabî, Dimaşk 1951, 1954. Eser son beş cildi fihrist olmak üzere 80 cilt halinde yayımlanmıştır. (Daru'l-fikr, ty)

³¹ Müneccid, *a.g.e.*, s. 10.

eserler, kâğıt ve kâğıt yerine kullanılan ilk malzemeler, kitap yazan ve çoğaltan varraklar, yazı türleri, müellif nüshası ve diğer nüsha türleri, nüshaların birleştirilmesi ve incelenmesi gibi konuların ardından tahkik konusuna geçer. Burada tahkik ve tahkikli eserin tarifini yaptıktan sonra tahkik ilmin kurallarını başlık altında ele alır:

1. Kitabın isminin incelenmesi
2. Müellifinin tespiti
3. Eserin müellife nisbetinin araştırılması
4. Metnin, müellifin yazdığına en yakın olacak şekilde tesis edilmesi için gayret gösterilmesi

Abdüselam Harun, bundan sonra tahkikte ilmî kaynaklardan nasıl yararlanılması gerektiğini açıklar. Ardından da tashîf ve tahrif başlığı altında el yazması eserlerde dâl-râ, dâl-lâm vb. harflerle ve be-te-se gibi benzer harflerin noktalarının yanlış yazılmasından doğan hatalara dikkat çeker.³²

Abdüselam Harun'un bu eseri telif etmesinden bir sene sonra da Müneccid, *Kavâidü tahkiki'l-mahtûtat* isimli eserini kaleme almıştır.³³ Müneccid eserin girişinde, tahkikli neşir konusunda müsteşriklerin, Araplardan yaklaşık bir asır önceliği bulunduğunu ve bu ilmin ilk kurallarını da onların koyduğunu söyler. Müneccid'e göre Araplardan pek azı müsteşriklerin ortaya koyduğu bu kurallardan istifade etmiştir. Neticede tahkikli neşirde belli bir yönteme tabi olan Araplar başarılı olmuş, yöntemsiz hareket edenler ise hüsrana uğramışlardır. Ayrıca yapılan her tahkikli neşirde, her muhakkikin kendine göre bir yöntem kullandığı görülmüştür.³⁴

Müneccid, bu girişten sonra Arapça tahkik kurallarının ortaya konması yönündeki ilk teşebbüslerden bahseder. Bundan sonra yazma eser nüshalarının nasıl tespit edilip derleneceği, bunların ne şekilde tertip edileceği ve nüsha grupları konularından bahseder.³⁵

Müneccid daha sonra "Metin Tahkiki" başlığı altında tahkik çalışmasında takip edilecek usulleri alt başlıklar altında açıklamaya başlar. Bu alt başlıklar ve muhtevâsı şöyledir:

Metin tahkikinin gayesi ve yöntemi:

Müneccid, burada ilk olarak metin tahkikinin gayesinden bahseder. Metin etrafında dönen ilâve ve izahların, okuyucunun dikkatini asıl metinden

³² Abdüselam Harun, *a.g.e.*, s. 11-142.

³³ Bu eser Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, Cilt I, Sayı 2, Rebiülevvel 1375 – Kasım 1955, s. 317-337'da yayımlanmıştır.

³⁴ Müneccid, *a.g.e.*, s. 7.

³⁵ Müneccid, *a.g.e.*, s. 12-14.

uzaklaştıracak bir hal almaması gerektiğini ifade eder. Ardından metin tahkikinde takip edilecek yöntemi 17 madde halinde sıralar.³⁶

Hat:

Burada metnin yazımında, hemze, elif ve elif-i maksûrenin yazılışı konularında bugünkü imlâ kurallarının dikkate alınmasını, şedde bulunan her yere mutlaka şeddenin konulması gerektiğini söyler.³⁷

Kısaltmalar:

Müneccid, sıkça kullanılan kitap isimlerinde kısaltma yoluna gidilebileceğini ifade eder.³⁸

Harekeler:

Eğer asıl metin harekeliyse bunun korunması gerekir. Bunun yanında âyet-i kerîmeler, hadis-i şerifler, okunuşu zor şiirler, atasözleri ve özel isimler de harekelenmelidir.³⁹

Başlıklar:

Bâb ve fasıl isimlerinin metinden daha büyük puntuyla yazılmalıdır.⁴⁰

Metnin taksim ve numaralanması:

Müellifin yaptığı taksim aynen korunacaktır. Gerekli görülen metinler ayrıca bölümlere ayrılabilir. Hadis mecmualarındaki hadislerle, kaside ve şiir parçaları numaralanacaktır.⁴¹

Hadis-i şerifler

Hadis-i şeriflerdeki tahdis lafızları kısaltılır, sened metinden daha küçük puntuyla yazılır.⁴²

Nokta, virgöl ve diğer noktalama işaretleri:

Gerekli görülen yerlerde nokta, virgöl, noktalı virgöl, soru ve ünlem işareti, üç nokta, üst üste iki nokta gibi işaretler kullanılmalıdır.⁴³

Parantez, çizgi ve simgeler:

³⁶ Müneccid, *a.g.e.*, s. 15-18.

³⁷ Müneccid, *a.g.e.*, s. 19-20.

³⁸ Müneccid, *a.g.e.*, s. 20-21.

³⁹ Müneccid, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁴⁰ Müneccid, *a.g.e.*, s. 22.

⁴¹ Müneccid, *a.g.e.*, s. 22.

⁴² Müneccid, *a.g.e.*, s. 23.

⁴³ Müneccid, *a.g.e.*, s. 23.

Âyetler çiçekli parantez, kitap isimleri turnak işareti, itirazî cümleler iki çizgi içine alınmalıdır.⁴⁴

Dipnotlar:

Nüshalar arasındaki farklar, ayetlerin sûre ve numarası, hadislerin asıl kaynağı, şiiirlerin mümkünse dîvanlardaki yeri, alıntı yapılan eserlerin sayfaları dipnotlarda gösterilmelidir.⁴⁵

İcâzet ve sema kayıtları:

Bir metinde icâzet varsa metin olarak olduğu gibi nakledilmelidir.⁴⁶

Fihristler:

Fihristler okuyucunun eserden kolayca istifade etmesinin sağlayan en önemli hususlardan birisidir. Şahıs isimleri, eser, yer, kabile, ayet, hadis, şiir, atasözü vb. fihristler önemlidir. Kitabın konusuna göre fihristler birbirinden farklılık gösterebilir. Ancak bir sözlük için kelime fihristi yapılmaz. Çünkü sözlüğün kendisi zaten bir fihristtir.⁴⁷

Önsöz:

Muhakkik metni neşre hazır hale getirince bir önsöz yazar. Bu kısımda eserin konusu, bu konuda yazılmış diğer eserleri zikreder. Müellifin biyografisini verir ve peşinden de kullandığı el yazması nüshaları tavsif eder. Bu nüshalarla ilgili bir simgeler tablosu hazırlar. Yazma nüshanın ilk ve son sayfalarının resmini buraya koyar.⁴⁸

Bibliyografya:

Tahkikte kullanılan kaynaklar bibliyografyada gösterilmelidir. Eğer çalışmada bazı eserler için kısaltma kullanılmışsa bunlar da ayrıca zikredilmelidir.⁴⁹

Müneccid, bu son başlıkla birlikte el yazması bir eserin tahkikinde izlenecek yolları, ayrıntılı bir şekilde, sırasıyla zikretmiştir. Tahkik ilmin kurallarıyla ilgili bu makaleyi telif eden müellif, 70'ten fazla eserin de tahkikini gerçekleştirmiştir. Müellifin telif ettiği Kavâidü fehreseti'l-mahtûtati'l-Arabiyye, (Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1973) isimli eseri de yazma eserlerin kataloglanması konusunda başvurulan temel kaynaklardan birisi olmuştur. Yaptığı bu tahkik çalışmalarının çoğu, kurallarla ilgili telif

⁴⁴ Müneccid, *a.g.e.*, s. 23-24.

⁴⁵ Müneccid, *a.g.e.*, s. 24-26.

⁴⁶ Müneccid, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁴⁷ Müneccid, *a.g.e.*, s. 27-28.

⁴⁸ Müneccid, *a.g.e.*, s. 29-30.

⁴⁹ Müneccid, *a.g.e.*, s. 30-31.

ettiği makalesinden sonradır. Yani Müneccid için hem teorisini yazmış, hem de bunu pratiğe dökmüştür.

Müneccid'in tahkik ettiği başlıca eserler ise şunlardır:⁵⁰

1. İbn Abbâs, *el-Lugât fi'l-Kur'ân*, Matbaatü'r-risâle, Kahire 1946.
2. İbn Cinnî, *el-Elfâzu'l-mehmûze*, Dimaşk 1948.
3. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I. cilt ve II. cildin birinci kısmı, el-Mecmau'l-ilmîyyü'l-Arabî, Dimaşk 1951, 1554.
4. Azmzâde Esad Paşa, *Kitâbü'l-vakf*, Matbaatü't-terakkî, Dimaşk 1953.
5. Belâzürî, *Fütühü'l-büldân*, Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, I-II, Kahire 1956-57.
6. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Dâru'l-meârif, Kahire 1956-1963.)
7. Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *Şerhu's-siyeri'l-kebîr*, İmlâ: Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, I-V, Matbaatü Mısır, Kahire 1957.
8. Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, (Fuâd Seyyid'le birlikte), Matbaatü'l-hukûme, I-V, Kuveyt 1960-66.
9. Müerric es-Sedûsî, *Kitâbü hazf min nesebi Kureyş*, Mektebetü dâri'l-urûbe, Kuveyt 1960.
10. İbn Kesîr, *Mevlidü Rasûlillah (sav)*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1961.
11. Suyûtî, *el-Mustazraf min ahhâri'l-cevâri*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1963.
12. İbn Hazm – İbn Saîd – Şekundî, *Fezâilü'l-Endelüs ve ehlihâ*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1968.
13. *Dîvânü Ebî Mihcen es-Sekafî*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1970.
14. *el-Kasîdetü'l-yetîme li-Dukle el-Menbicî bi-rivâyeti Ali b. el-Muhsin et-Tenûhî*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1970.
15. Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbü edebi'l-gurabâ*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1972.
16. İbnü'l-Enbârî, *Şerhu hutbeti Âişe Ümmi'l-mü'minîn fî ebihâ*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, II. Baskı, Beyrut 1980.

⁵⁰ Müneccid'in tahkik ettiği bütün eserler için bkz. Haflü tekrîmi'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid, s. 41-45; "Mesradü buhûsi'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid ...", s. 471-498.

17. İz b. Abdüsselam, *Münyetü's-sûl fî tafzîli'r-resûl (sav)*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1981.

18. *Şi'ru Yezîd b. Muâviye*, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1982.

Sonuç

Kütüphanelerimizin raflarında bulunan binlerce el yazması eserlerden hakkıyla istifâde etmenin yolu, gerektiği gibi tahkik edilerek yayımlanmasından geçmektedir. Tahkik işleminin kurallarına uygun bir şekilde, işin ehli kimseler tarafından yapılması gerekmektedir. Böyle olmadığı durumlarda – piyasada mevcut bazı tahkiklerde görüldüğü gibi – yapılan çalışmanın okuyucuya çok da faydası olmamakta, hatta bazı hatalı okuma ve tercihler, yanlışlara sebep vermektedir.

19. yy. sonlarından itibaren ilk nüveleri görülen Arapça tahkik çalışmalarında takip edilmesi gereken kuralların yazılı olarak tespiti ancak 1950'li yıllardan itibaren mümkün olabilmıştır. Bu alanda ilk müstakil eseri önce Abdüsselam Muhammed Harun 1954'te, ondan bir sene sonra da Selâhaddin el-Müneccid 1955'te neşretmiştir. Müneccid, bu kısa çalışmasında tahkik kurallarını ayrıntılı bir şekilde ele almış, âdetâ muhakkikler için önemli bir el kitabı hazırlamıştır.

Bu eseriyle tahkik ilminin kurallarını kaleme alan Müneccid, tahkik ettiği birçok esere de yazdıklarını pratiğe dökmüştür. Yani sadece söylemde kalmamış, işin uygulamasını da göstermiştir. Bütün bunlara binâen kendisine haklı olarak “Yazma eserlerin pîri ve üstâdi” anlamında “Sindibâdü'l-mahtûtât” ve “Ebu'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye” ünvanları verilmiştir. Neticede, Selâhaddin el-Müneccid'in, el yazması eserlerin, okuyucunun istifâde edebileceği bir şekilde, gün yüzüne çıkmasında önemli bir yerinin olduğu görülmektedir.

Kaynakça

1. Bergsträsser, Gotthelf, *Usûlü nakdi'n-nusûs ve neşri'l-kütüb*, nşr. Muhammed Hamdî el-Bekrî, Matbaatü Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kahire 1995.
2. “İbn Sina / Eserleri”, Ömer Mahir Alper, DİA, XX, 337-345.
3. Filistîn, Vedî', “Selâhaddin el-Müneccid fî Mısır”, *Makâlât ve dirâsât mühdât ile'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid*, Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, London, 1423/2002, s. 37-43.
4. Haflü tekrîmi'd-duktûr Selâhaddin el-Müneccid fî İsneyniyeti Abdülmaksûd Hücâ fî Cidde, Dâru's-sekâfe li't-tıbâa, Mekketü'l-Mükerrema, 1410/1989.

5. el-Halvecî, Abdüssettâr, “İshâmâtü Selâhaddin el-Müneccid fî te’sîli ulûmi’l-mahtûti’l-Arabî”, *Makâlât ve dirâsât mühdât ile’ d- duktûr Selâhaddin el-Müneccid, Müessesetü’l-furkân li’t-türâsi’l-İslâmî*, London, 1423/2002, s. 45-57.
6. Hamdân, Âsım, “Selâhaddin el-Müneccid ve rahîlü âlim ve muhakkik ve edîb”, el-Medîne, sahîfe yevmiyye tasduru an müessesetü’l-Medîne li’s-sihâfe ve’n-neşr, 25 Safer 1431 el-Erbiâ / 10 Febrâyir 2010.
7. Harun, Abdüsselam Muhammed, *Tahkîku’n-nusûs ve neşruhâ*, Mektebetü’l-Hancî, Kahire 1418/1998.
8. Heysemî, *Mecmau’z-Zevaid ve menbeu’l-fevâid*, I-X, Dâru’l-fikr, Beyrut 1412.
9. Fahreddin Kabâve, *İlmü’t-tahkîk li’l-mahtûtâti’l-Arabiyye*, Dâru’l-mültekâ, Halep 2004.
10. “Mesradü buhûsi’d- duktûr Selâhaddin el-Müneccid el-menşûra mürattebeten hasebe sinî neşrihâ”, *Makâlât ve dirâsât mühdât ile’ d- duktûr Selâhaddin el-Müneccid, Müessesetü’l-furkân li’t-türâsi’l-İslâmî*, London, 1423/2002, s. 471-498.
11. Mısrî, Mahmûd, “Te’sîlü kavâidi tahkîki’n-nusûs inde’l- ulemâi’l-Arabî’l-müslimîn, cuhûdü’l-muhaddisîn fî usûli tedvîni’n-nusûs”, *Mecelletü ma’hedi’l-mahtûtâti’l-Arabiyye*, cilt 49, sayı 1-2, Kahire Rebûlâhir-Şevval 1426 / Mâyû- November 2005, s. 35-66.
12. el-Müneccid, Selâhaddin, *Kavâidü tahkîki’l-mahtûtât*, Dâru’l- kitâbi’l-cedîd, Beyrut 1987.
13. Nizâmeddîn, İrfân, “Selâhaddin el-Müneccid kemâ araftüh” *Makâlât ve dirâsât mühdât ile’ d- duktûr Selâhaddin el-Müneccid, Müessesetü’l-furkân li’t-türâsi’l-İslâmî*, London, 1423/2002, s. 21-36.
14. Pedersen, Johannes, *İslam dünyasında kitabın tarihi*, Çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.
15. Şen, Ziya, “Kur’ân-ı Kerîm’in Yazılması”, *Diyânet İlmî Dergi*, Cilt 46, Sayı 1, Ocak – Şubat – Mart 2010, s. 33-56.
16. eş-Şentî, İsmâ Muhammed, “Selâhaddin el-Müneccid ve’l- mahtûtât ve’t-tağrîb” *Mecelletü ma’hedi’l-mahtûtâti’l-Arabiyye*, 35/1-2, Kahire, Cemâziye’l-âhir-Zülhicce 1412/ Yenâyir-Yulyû 1991, s. 197-212.

17. et-Tanâhî, Mahmûd Muhammed, *Medhal ilâ târihi neşri't-türâsi'l-Arabî maa muhâdara ani't-tashîf ve't-tahrîf*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1405/1984.
18. el-Yâfi, Abdülkerîm, “Selâhaddin el-Müneccid el-bâhis ve'l-muhakkik”, Makâlât ve dirâsât mühdât ile'd-ductûr Selâhaddin el-Müneccid, Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, London, 1423/2002, s. 1-19.